

Müslümanlar İçin Demokrasi Ne İfade Ediyor?: Demokrasinin Gerekli Görülen Özellikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma

Nazlı Çağın BİLGİLİ*

ÖZ

Demokrasinin var olan alternatifler içerisindeki en iyi siyasal sistem olarak kabul edilmesinin ardından dünyanın pek çok bölgesini etkisi altına alan demokratikleşme dalgaları birbiri ardına yaşanmıştır. Demokratikleşme literatüründe belki de son yirmi yıldır en çok tartışılan konu ise Müslüman Dünya olarak da anılan Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesinin bu dalgalardan etkilenmemiş olması ve bölgede gerçek bir demokratikleşmenin yaşanmamış olmasıdır. Müslüman Dünya'daki demokrasi açığını ve bunun altında yatan nedenleri tartışmaya açan literatüre katkıda bulunmayı hedefleyen bu çalışma, Dünya Değerler Araştırması'nın (*World Values Survey*) altıncı dalga verisini kullanarak, farklı bölgelerdeki bireylerin demokrasiden anladıklarını karşılaştırmaktadır. Çalışmanın bu konuya odaklanmasının ana nedeni ise şimdiye kadar konu üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamının MENA halkının demokrasiyi desteklediği/önemli gördüğü sonucuna ulaşmış olmasına rağmen bölgede hatırısayılır bir değişimin yaşanmamış olmasıdır. Öyleyse sorulması gereken önemli sorulardan biri; acaba bölge halkı demokrasi derken neyi/nasıl bir yönetim şeklini kast etmektedir. Bahsi geçen veri setinde demokrasinin tanımlanmış dokuz farklı özelliği sıralanmakta –gelir eşitliği, ordunun ve dini otoritelerin rolü, yurttaşlık hakları, kadın erkek eşitliği vb.- ve görüşmecilere bu özelliklerden herbirini ne kadar gerekli gördükleri sorulmaktadır. Bu çalışmada hangi özelliklerin hangi bölgelerde daha gerekli görüldüğü üzerinden yapılan karşılaştırmada farklı bölgelerdeki bireylerin demokrasiyi hangi motivasyonlarla tercih ettikleri, önemli gördükleri anlaşılmasına çalışılmaktadır. Bu bağlamda, dünyada demokratikleşmenin rol modeli olarak kabul edilen Batı demokrasileri ile demorasi açığı en ciddi boyutta olan bölgesi olarak kabul edilen Müslüman Dünya karşılaştırılırken aynı zamanda literatürde çeşitli kereler dikkat çekilmiş olan Arap-Arap olmayan Müslüman ülkeler farkına da değinilmekte ve bu iki bölge ayrı ayrı ele alınmaktadır. Analizler göstermektedir ki, tüm bölgelerde önemli görülen özelliklerin yanı sıra bölgeleri ayırtan çok önemli faktörler de mevcuttur. Örneğin, “hükümetler yetersiz kaldığında ordunun gücü devrılması” Batı ile Müslüman Dünya'yı birbirinden net bir biçimde ayırırken –bu Batı demokrasilerinde kabul edilemez bir durumdur-, “devletin gelir eşitliği sağlaması” Arap Müslüman ülkeler ile Arap olmayan Müslüman ülkeleri belirgin bir biçimde ayırtmaktadır –ikinci grup tarafından son derece gerekli bir özellik olarak görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Demokrasinin anlamı, Müslüman Dünya, MENA, Rantçı devlet, Liberal demokrasi, Seçim demokrasisi

What Does Democracy Mean for Muslims?: A Comparative Study on the Essential Characteristics of Democracy

ABSTRACT

Once democracy was accepted as the best possible alternative among the available political systems, waves of democratization have been experienced in different parts of the World, although it cannot be argued that each one of them ended up successfully. Within the democratization debate, however, special attention has been paid to the Middle East and North Africa –a region also called as the Muslim World in short- in the last twenty years at least due to the fact that it has not experienced any wave of democratization whatsoever. Studies on the region focused on finding out the major reasons behind this fact and many quiet surprisingly concluded that people of the region indeed support democracy. This conclusion has been repeated so many times that researchers recently went a step ahead and concentrated on the question of “what do these people really mean with democracy?”. Aiming a contribution to the literature on democratic deficit of the Muslim World and reasons behind it, this study aims to discuss how individuals, in different parts of the world, perceive democracy. Using the 6th wave of World Values Survey and the nine characteristics of democracy that are listed in the relevant questionnaire –equal distribution of income, the role of army and religious authorities, civil rights etc.- different categories of people are compared with regards to which characteristics they regard as very essential. The reasoning behind is that this will reveal what democracy means for them and what they expect from it. In this respect, while the Muslim World is compared to Western democracies, Muslims living in predominantly Arab countries are, at the same time, compared to other Muslims, with reference to the discussion of “Arab exceptionalism” within the literature. Findings suggest that there are factors that significantly distinguish different categories. For instance, “the army taking over when the government is incompetent” distinguishes the Western democracies from the Muslim World –the former not accepting it-, “state providing income equality” makes the same for Arab and non-Arab Muslims –the latter finding it very essential.

Keywords: The meaning of democracy, Muslim World, MENA, Rentier state, Liberal democracy, Electoral democracy

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, orcid no: 0000-0001-8570-2164, c.bilgili@iku.edu.tr
Makalenin Gönderim Tarihi: 15.05.2019; Makalenin Kabul Tarihi: 10.07.2019

1. Giriş

Mevcut siyasal sistemlerin en kusursuzu olduğu konusunda yoğun fikir birliği olan demokrasinin, tüm dünyaya yayılması ve bu yolda ortaya çıkan engellerin tanımlanması ve ortadan kaldırılması üzerine geliştirilen geniş bir literatür bulunmaktadır. Demokratikleşme literatürü olarak adlandırabileceğimiz ve bilhassa 1990 sonrası büyük bir popülerite ve önem kazanmış olan bu çalışmalar, dünyanın çeşitli bölgelerindeki demokratikleşme sorunlarını ele alıp bunların nasıl çözülmesi gerektiği üzerine kafa yormaktadır. Kuşkusuz bu bağlamda odaklanılabilecek bölge ve ülke sayısı oldukça fazladır; Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan devletlerden Latin Amerika ülkelerine, Afrika'dan Orta Doğu'ya tüm bölgeler üzerine araştırmalar yapılmaktadır. Ancak bölge içi şiddetli çatışmalar, bölge kaynaklı dünya çapında etkin terör örgütleri, zengin petrol kaynakları gibi özellikleri dolayısıyla sadece akademide değil, medyada da tüm bu bölgeler içerisinde Orta Doğu önemli bir odak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Samuel Huntington'ın *Medeniyetler Çatışması* (1996) isimli kitabında ortaya koyduğu Müslüman Dünya'nın, demokrasi için uygun olmadığı ve bunun sebebinin de bu ülkelerde İslam'ın yalnızca bir inanç sistemi değil, güçlü bir sosyal ve siyasal etken olduğu tezi tartışmayı daha da alevlendirmiştir. Bu tartışmalar içerisinde yapılan mühim bir hata ise kullanılan geniş adlandırmaya –Müslüman Dünya- rağmen, analizlerde çoğunlukla yalnızca Orta Doğu ülkelerine ve onların özelliklerine odaklanılmasıdır. Bu yaklaşım Müslüman Dünya içerisindeki çeşitliliği görmezden gelmekte ve bu açıdan en sorunlu bölge olarak nitelendirilebilecek olan Orta Doğu'nun sorunlarını tüm Müslüman Dünya'ya mal etmektedir.

Huntington'ın bu tezi üzerine yapılan sayısız araştırma ve çalışma farklı sonuçlara ulaşmıştır. Huntington'ın tezinde haklı olduğunu, İslam ile demokrasinin bağdaşmadığını söyleyenler (Lakoff, 2004; Lewis, 1996; 2005) bulunduğu gibi, Huntington'ı eleştiren, asıl sebebin İslam değil, ekonomik ve siyasal etkenler olduğunu savunan da pek çok çalışma mevcuttur (Armstrong, 2000; Hefner, 2000; Nasr, 2005). Tüm bu çalışmaların ışığında Müslüman Dünya'da demokratikleşme sorunu ya da başka bir deyişle İslam-demokrasi ilişkisi demokratikleşme literatürünün merkezine oturmuştur.

Müslüman Dünya'nın demokrasi sorunu irdelenirken önemli bir etkenin de halkın demokrasiye bakışı olduğu düşünülmüştür. Buna ilişkin yapılan analizler Müslümanların demokrasiyi istemek ve önemli/değerli görmek açısından dünyanın diğer bölgelerindeki, hatta Batı'daki, bireylerden farklı olmadıklarını gözler önüne sermiştir (Bilgili, 2015). Öyleyse cevap aranması gereken soru; var olan bu talebin nasıl olup da bir türlü gerçekleştirilememiş olduğudur. Bu soruyu cevaplamayı hedefleyen çalışmalardan oluşan geniş bir literatür mevcuttur ve bu literatür çok çeşitli faktörlerin bölgedeki sosyal ve siyasal hayat üzerine yaptığı etkiyi ele almaktadır. Bu faktörler arasında sosyo-kültürel ve tabii ki siyasal bir olgu olarak İslam, ekonomik az gelişmişlik, bölgede yaygın olarak görülen doğal kaynak zenginlikleri sayılabilir. Bu aşamada pek çok çalışma Müslümanların istediği demokrasinin, demokrasinin en minimal hali olduğunu –demokrasiyi seçimlerin varlığı ile tanımlayan kısıtlı bakış- ve liberal değerler söz konusu olduğunda Müslümanların diğer gruplardan, bilhassa Batı Dünyası'ndan ayrıştığını göstermektedir (Inglehart ve Welzel, 2005). Son yıllarda ise bu soruya alternatif bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Demokrasinin farklı türlerinin var olduğunu ve olabileceğine işaretleyen araştırmacılar, farklı bireylerin demokrasiden anladıkları üzerine odaklanmaya başlamışlardır. Acaba, Müslüman Dünya'da demokrasi denilince anlaşılacak Batı'dakinden farklı olabilir mi? Aynı kavram yaygın bir biçimde kullanıyor olsa da farklı bölgelerde ve dolayısıyla farklı şartlar altında yaşayan bireyler demokrasinin içeriğini farklı biçimlerde dolduruyor olabilirler mi? Bu konuda gerçekleştirilmiş olan sınırlı sayıda analiz bunun mümkün olabileceğine işaret etmektedir.

Bu çalışma, yukarıda bahsi geçen, farklı bölgelerde yaşayan bireylerin demokrasiyi nasıl tanımladıkları tartışmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. Müslüman Dünya'daki demokrasi açığının literatürde ele alınmış olan çeşitli potansiyel sebeplerine değindikten sonra –bunların ileride yapılacak tartışmalara da ışık tutacağı düşünülmektedir- asıl odak noktası olan demokrasinin farklı kategorilerdeki bireyler için ne ifade ettiği üzerine yoğunlaşmaktadır. Dünya Değerler Araştırması'nın altıncı dalgasından elde edilen veriler kullanılarak demokrasiyi tanımladığı düşünülen 9 farklı faktöre farklı bölgelerde nasıl yaklaşıldığını, her birinin bu bölgelerde demokrasi için ne derece gerekli görüldüğünü ele almaktadır. Karşılaştırma yalnızca Batı'nın gelişmiş demokrasileri ile Müslüman Dünya arasında değil, Müslüman Dünya içerisinde de Arap

olanlar ve olmayanlar arasında yapılmaktadır. Müslüman Dünya içerisindeki heterojenliğin neden böyle bir ayrım ile ele alındığı aşağıda literatür tartışmaları sırasında açıklanmaktadır.

2. Müslüman Dünya'nın Demokratikleşme Problemi

Soğuk Savaş'ın Amerika Birleşik Devletleri'nin zaferi ile sonuçlanması ve Komünist Blok'un yıkılması ile birlikte siyasal sistemler tartışmaları da "demokrasinin erdemleri" etrafında yoğunlaşmaya başladı. Gittide genişleyen demokratikleşme literatüründe öncelikle Avrupa'daki tüm devletlerin ve daha sonra dünyanın tüm bölgelerinin demokratikleşmesi, demokratikleşmiyorsa buna engel olan faktörlerin saptanması başlıca hedef olarak benimsendi. Tam da bu yıllarda yazdığı eserinde Huntington (1991) o zamana kadar yaşanmış üç önemli demokratikleşme dalgasından söz etmekteydi. Huntington'a göre bu dalgaların her biri farklı bölgelere hitap etmiş, karşı dalgalarla karşılaşmış olsalar da önemli sayıda yeni demokrasinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İlk dalga 1810-1922 yılları arasında gerçekleşmiş, Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa ülkelerinin demokratikleşmesini sağlamıştır. İkincisi 1944-1957 arasında gerçekleşmiştir ve Batılı ülkelerin okyanus ötesi kolonilerinin bağımsızlık hareketlerinden oluşmaktadır. Üçüncü dalga ise 1970'lerde Güney Avrupa'da başlayıp Latin Amerika ve Güney Doğu Asya gibi farklı bölgelere yayılmıştır. Tüm bu demokratikleşme dalgaları incelendiğinde görülmektedir ki 1990'ların başına gelindiğinde dünya çapında bu eğilimlerden en az etkilenmiş bölgelerin başında Orta Doğu ve Kuzey Afrika (İngilizce'deki isimlerinin -Middle East and North Africa- baş harflerinden oluşan kısaltması ile MENA) ya da literatürde sık sık kullanıldığı şekliyle Müslüman Dünya gelmektedir.

Literatürde bu bölgenin özel ilgi görmesinin kuşkusuz başka nedenleri de vardır. Bölgenin doğal kaynaklar açısından zenginliği, 11 Eylül saldırıları ile birlikte artan bir biçimde aşırı ve şiddete eğilimli grupların çıkış noktası olarak görülmesi bunlar arasında sayılabilir. Aslına bakılırsa bu iki özellik dikkate alındığında da görüleceği üzere, literatürde Müslüman Dünya genel olarak anılsa da demokratikleşme tartışmalarında yapılan önemli bir hata Orta Doğu'nun doğal kaynaklarca zengin Arap Müslüman ülkelerine odaklanması ve bunların Müslüman Dünya diye genellenmesi ve hatta bu ülkelerdeki demokrasi açığının da fazla irdelenmeden İslam'a ve bu ülkelerdeki baskın Müslüman kimliğe bağlanmasıdır. Konu üzerine yapılan daha detaylı çalışmalar ise Müslüman ülkeler içerisinde nüfusu Arap yoğunluklu olanların diğerlerine oranla çok daha ciddi bir demokrasi sorunu yaşadıklarını göstermektedir. Stepan ve Robertson'a göre Arap olmayan Müslüman ülkelerin, yöneticilerin adil rekabete dayanan seçimler ile başa geldiği siyasal bir sistem kurma ihtimali, Arap olanlara göre yirmi kat daha yüksektir. Dolayısıyla bölgedeki demokrasi eksikliği dini sebeplerden ziyade Arap-İsrail çatışması, bölgedeki yüksek askeri harcamalar gibi siyasal faktörlerle açıklanmalıdır (Stepan ve Robertson, 2003). İbrahim dünyadaki bir milyardan çok Müslüman'ın üçte ikisinin demokratik yollarla seçilmiş hükümetler tarafından yönetildiğini kalan üçte birinin ise çoğunlukla Arap olduğunu ve geniş Orta Doğu'da yaşadığını belirtmektedir. İbrahim bu durumu yönettikleri halk kitlelerini korkutarak ve baskılayarak kontrol altında tutmayı çok iyi öğrenmiş Arap diktatörlerin siyasal tutumlarına bağlamaktadır (2007; 6). İbrahim ile aynı fikirdeki Minkenberg 21. yüzyılın başında Arap ülkeleri arasında tek bir demokrasi olmamasına dikkat çekerken (2007; 902), aynı görüşteki Nasr ise dikkati 1990ların başından itibaren Müslüman ülkelerde yaşanmakta olan siyasal açılımlara çekmektedir ve bu ülkelerin tümünün de Arap olmayan Müslüman ülkeler olduğunu vurgulamaktadır (2005; 13).

2010 yılının son günlerinde Tunus'ta başlayıp bölgedeki pek çok ülkeye yayılan Arap Ayaklanmaları ise dünyanın bu anlamda en sorunlu bölgesi olarak görülen MENA'nın demokratikleşmesi yolunda önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir (Howard ve Hussein, 2013; Diamond, 2011; Olmat, 2011). Hatta kimileri bu yaşananları demokratikleşmenin dördüncü dalgası olarak nitelendirmiştir. Her ne kadar ayaklanmalar genel anlamıyla Tunus dışında başarılı bir örnek ortaya koyamamış olsa da pek çok ülkede ciddi siyasal değişimlere sebep olmuştur. Bu süreçte birtakım bölge dışı aktörlerin oynadığı rol bir tarafa bırakılırsa, bu hareketler bölge halkının demokrasi isteğini ve bu amaç uğruna yapabileceklerini de göstermesi açısından önemlidir. Özdemir'in de dediği gibi belki ayaklanmalar hedeflenen sonuca ulaşamamıştır ancak "Arap toplumu, bu süreçte demokratikleşme iradesine sahip olduğunu ortaya koymuştur" (Özdemir, 2017; 33). Aslına bakılırsa, bölgede yapılan saha çalışmaları halk tarafından demokrasiye duyulan yoğun ilgiyi de var olan demokratikleşme taleplerini de ayaklanmalardan çok önce zaten ortaya koymaktaydı. Demokrasi

bağlamında en mühim sorunların yaşandığı ülkelerde dahi vatandaşlar arasında demokrasinin siyasal bir sistem olarak çok yüksek oranlarda desteklendiği görülmektedir (Tessler ve Gao, 2005; Jamal ve Tessler, 2008). Bu sebeple bölgede yaşanmayan demokratikleşmenin nedeni halkın demokrasi isteksizliğinde ya da demokrasiye ilgisizliğinde değil başka yerlerde aranmaktaydı.

Bu çalışmalar kapsamında Müslüman Dünya’da demokratikleşmeyi engellediği düşünülen birkaç faktör bilhassa öne çıkmıştır. Bunlar; ekonomik sorunlar, doğal kaynaklar -bilhassa zengin petrol kaynakları-, İslam ve kültürel değerlerdir. Bu faktörlerin ilk ikisi birbirleriyle son derece ilintili olduğundan pekâlâ birlikte ele alınabilir. Bölgenin ekonomik durumu dikkate alındığında kişi başı gelirin ötesine geçen derinlikte bir analiz gereklidir. Doğrusu, Arap olmayan Müslüman çoğunluklu ülkelerin ekonomileri bu anlamda da pek başarılı sayılmaz. Pek çoğunda kişi başı milli gelir gelişmiş demokrasiler olarak adlandırabileceğimiz ülkelerekinden oldukça düşüktür (GDP per capita, *IMF DataMapper*).

Milli gelirin düşük ve ekonominin yeterince gelişmemiş olması ise sosyal anlamda da –örneğin şehirleşme, okullaşma- gelişmeyi engellemekte ve toplumsal olarak yöneticilerden talepte bulunacak, sosyal ve siyasal değişimler için onlar üzerinde baskı oluşturacak sınıf olan orta sınıfın ortaya çıkmasını engellemektedir. Kişi başı gelirin daha yüksek olduğu Arap çoğunluklu ülkelerde ise aynı sonuç farklı nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Kişi başı gelirin kayda değer rakamlara ulaştığı bu ülkelerin ekonomik düzeninde başlıca iki sorun kendini göstermektedir. Bunlardan ilki ekonomik sistemlerinin tamamen petrole dayanması, diğeri ise petrolden elde edilen gelirin toplum içerisinde adil bir biçimde bölüştürülmemesidir (Smith, 2004). Doğal kaynaklara dayanan ekonomilerde sanayi üretim gibi gelişmişlik adımları atılmadığından bu ülkelerin ekonomik olarak gelişmiş değil yalnızca zengin olduklarını düşünebiliriz. Bu şartlar altında da ekonomik gelişmenin sosyal getirileri olan şehirleşme, yaygın eğitim gibi faktörlerin bu ülkelerde de ortaya çıkmasını bekleyemeyiz.

Arap çoğunluklu nüfusa sahip ülkelerin pek çoğu literatürde rantçı devlet (*rentier state*) olarak kabul edilmektedir. Bu tip ülkelerde vatandaş ile devlet arasında kurulan bağın gelişmiş demokrasilerdekinden oldukça farklı olduğu düşünülmektedir. Gelişmiş demokrasilerde halk devlete vergisini öder ve bu ödeme karşılığında da belli hakları ve hizmetleri hak ettiğini düşünerek bunları devletten talep eder; devlet tarafından sağlanması beklenen ücretsiz sağlık hizmeti de örgütlenme hakkı da bu kapsamda değerlendirilir. Rantçı devletler ise doğal kaynaklardan elde ettikleri yüksek gelir sayesinde vergi gelirin ihtiyaç duymaz ve almadan veren aktör olarak vatandaşın gözünde farklı bir değer ve yer edinir. Bu ülkelerde vatandaşlar genellikle, ülkelerdeki ekonomik aktivitenin darlığı ve buna bağlı yüksek işsizlik oranları da dikkate alındığında, devlet sayesinde ayakta kaldıklarını düşünürler -oysa gelişmiş ülkelerde devleti ayakta tutanın halkın vergileri olduğu bilinir. Dahası vergi ödemeyen halk, devletten hak ve özgürlükler talep etme ya da devletten hesap sorma gibi bir gücü olduğunu da düşünmez. Bu şartlar altında demokrasinin yeşermesi pek de mümkün değildir (Ross, 2001).

Kurubaş’ın (2011; 112) da açıkça ifade ettiği gibi vatandaşlarını vergilendirme ihtiyacı duymayan bu devletlerde, devlet ile toplum arasında karşılıklı hak ve sorumluluklara dayalı bir ilişki oluşmamaktadır. Dahası devlet kontrolündeki ekonomi, devletten bağımsız bir orta sınıfın doğmasını da engellemektedir (Kurubaş, 2011; 120). Tek ürüne –yani petrole- dayalı, devletin ekonomide etkin rol oynadığı, “dikey mobilizasyonun liyakate değil de patronaj/kliantel ilişkiye göre belirlendiği” (Yılmaz, 2010; 69-70) ekonomik yapılarda devletten bağımsız, siyasal taleplerde bulunacak böyle bir sınıfın oluşmuş olmasını beklemek bile fazla iyimserliktir. Ekonomik sistemin toplumsal yapıya bu şekilde olumsuz yansımaları demokratikleşme yolunda önemli bir engeldir. Zira pek çok düşünürü göre Batı demokrasi tarihi, Sanayi Devrimi ile değişen ekonomik düzenin ortaya çıkardığı yeni bir sosyal sınıf olan orta sınıfın devletten taleplerde bulunması ve devlet üzerinde zorlayıcı etkiye sahip olması ile siyasal düzeni nasıl değiştirdiğini göstermektedir (Moore, 1966). “Kaynak laneti” olarak da adlandırılan bu durum MENA’daki demokrasi açığının ana nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir (Ross, 2001).

Dahası bu rejimler kaynaklarının pek çoğunu kendilerine yakın olan gruplara dağıtırken, geniş halk kitlelerini, bilhassa da istihdam sağlama konusunda, göz ardı etmiştir (Orhan, 2013; 20). Dünyanın çeşitli bölge ve ülkelerindeki eşitsizliği gözler önüne sermeyi ve bu bağlamda zaman içerisindeki değişimi göstermeyi hedefleyen World Inequality Report’un 2018 verilerine göre dünyada gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu bölge Orta Doğu’dur. Çeşitli bölge yahut ülkelerdeki toplumun en çok kazanan %10’luk

kesiminin milli gelir içerisinde sahip olduğu oranlar karşılaştırıldığında bu oranın Avrupa'da %37 Orta Doğu'da ise %61 olduğu görülmektedir. Aynı oran Çin'de %41, Rusya'da %46, Hindistan'da %55 olarak bulunmaktadır (Alvaredo vd., 2018). İşsizlik oranlarına bakıldığında ortaya çıkan tablo da pek iç açıcı değildir. Dünya Bankası verileri, dünyada genç nüfus işsizliğinde MENA'nın diğer tüm bölgelerden önde olduğunu göstermektedir. Oranlar Orta Doğu'da %21, Kuzey Afrika'da %25 olarak görülmektedir. Dahası MENA'da işsizlerin neredeyse %30'unu üniversite mezunları oluşturmaktadır. Bu veri göstermektedir ki bölgedeki işsizliğin başlıca nedeni eğitimsizlik değildir ve yüksek seviyelerde eğitim bile işsizlik riskini ortadan kaldırmamaktadır. Başka bir deyişle, liyakat ve/veya eğitim yeterliliği istihdamı şekillendiren ana faktör değildir (Middle East & North Africa Fact Sheet, *The World Bank*). Bunun yerine yöneticilere yakınlık, belli ailelere mensup olmak gibi faktörler ekonomik gücü ve istihdam şansını belirleyen ana faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Literatürde, Müslüman Dünya'da demokratikleşmeye engel olduğu düşünülen bir diğer faktör ise kültürel değerlerdir. Bu perspektif demokrasinin uygun kurumlar ya da ekonomik gelişmişlikten daha fazlasına ihtiyaç duyduğunu, demokratik bireyleri ortaya çıkartacak olan sivik kültürün (*civic culture*)¹ yerleştirilmesinin demokrasinin inşası için elzem olduğunu belirtmektedir. Demokrasinin yalnızca seçimler ve seçilmiş kurumlar ile tanımlanmasının minimalist bir anlayış olduğunu belirten bu görüş *liberal demokrasi - seçim demokrasisi* ayrımı ile, gelişmiş bir demokrasinin liberal demokrasi tanımına uyması gerektiğini, bunun da bireysel haklar ve özgürlükler, güven, tolerans, cinsiyet eşitliği gibi liberal değerleri benimseyen bireylerin varlığı ile mümkün olabileceğini söylemektedir. Kısacası bir ülkede siyasi partilerin, seçimlerin olması o ülkeyi kolayca demokrasi olarak nitelendirmemize yol açmamalıdır. Gelişmiş demokratik bir sistem için halk tarafından yukarıda bahsi geçen değerlerin benimsenmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda yapılan araştırmalar da demokrasi konusunda oldukça istekli oldukları gözlemlenen Müslüman bireylerin sivik kültür bileşenlerine sahip olmak, bu özellikleri taşımak bakımından aynı derecede başarılı olmadıklarını gözlerine önüne sermektedir (Gibson vd., 1992; Inglehart ve Welzel, 2005; Heffner, 2000).

Halklarının büyük çoğunluğu tarafından desteklenen ve önemsenen demokrasinin Müslüman çoğunluklu ülkelerde yeşerememiş olmasının sebeplerini ekonomik, kültürel çeşitli alanlarda arayan literatür son olarak halkın demokrasiden ne anladığı üzerine kafa yormaktadır. Araştırmacıları bu yeni soruya yönlendiren şüphe belki de Müslüman halkların “demokrasi iyidir”, “ülkeme demokrasi gelmesini isterim” gibi ifadeleri yüksek oranlarda desteklerken, aslında araştırmacıların anladığı şeyi söylemiyor olmasıdır. Dolayısıyla, burada cevabı merak edilen ana soru, “demokrasi denildiğinde herkes aynı şeyi mi anlıyor?”dur ve literatür göstermektedir ki bu soruya verilecek kısa cevap “hayır”dır. Demokrasi, ilintili ancak birbirinden farklı boyutları ve manaları içeren karmaşık bir kavramdır. Yapılan bir araştırmada dünyanın farklı bölgelerinde görüşülen kişilerin yaklaşık dörtte birinin demokrasinin ne anlama geldiğini açıklayamadıkları gösterilmiştir (Dalton vd., 2007). Farklı anlamlar yüklenebilen demokrasi kavramı, Özdemir'in (2017) de belirttiği gibi bizleri uygulamada da farklı demokrasi modellerine götürebilmektedir. Koyuncu'ya göre de demokrasinin “tek bir uygulama ve anlam biçimi yoktur”(Koyuncu, 2015; 721).

Bugüne kadar bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar birtakım genel sonuçlar ortaya koymuştur. Bunların en önemlilerinden biri Müslümanların, Müslüman olmayanlara göre demokrasiyi eşitlik ve adalet ile özdeşleştirme oranlarının daha yüksek bulunuyor olmasıdır (Bratton, 2003). 2010 yılının sonlarında başlayıp Arap Dünyası'nda mühim yönetici değişikliklerine sebep olan ayaklanmalarda da bu iki vurgunun güçlü bir biçimde öne çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. De Regt bu iddiayı Dünya Değerler Araştırması'nın 2005 yılında yapılmış olan 4. Dalgasında toplanan verilerle test etmektedir. Bu araştırmadaki “aşağıda sayılanların her birini demokrasinin ne derece önemli bir özelliği olduğunu 1'den 10'a kadar değerlendiriniz” sorusu için ancak dört Arap ülkesinden (Irak, Fas, Ürdün, Mısır) veri toplanabilmiştir. De Regt ulaştığı sonucu kısaca şu şekilde özetlemektedir: Araplar için müreffeh ekonomi ve katı cezalar demokrasinin en önemli özellikleridir. Özgür seçimlerin önemini benimsemiş olan görüşmeciler, sivil haklar, özgürlükler, cinsiyet eşitliği gibi değerleri ise pek de ciddiye almamaktadırlar. Bu,

¹Terim İngilizce olarak ilk kez Almond ve Verba tarafından 1963 yılında yazdıkları eserde kullanılmıştır. Günümüzde ise siyasal kültür tartışmalarında yararlanılan başlıca kavramlardan biridir. Terim, Türkçe kaynaklarda yer yer yurttaşlık ya da vatandaşlık kültürü olarak da yer almaktadır ancak kendine has bir kültür tipini ifade ettiği düşünüldüğü için bu çalışmada bahsi geçen Türkçe ifadeler yerine terimin Türkçeleştirilmiş hali –sivik kültür- tercih edilmiştir.

Arap görüşmecileri gelişmiş Batı demokrasilerinin vatandaşlarından ayıran en mühim özelliklerden biri olarak göze çarpmaktadır. Çarpıcı bir başka bulgu ise Arap görüşmecilerin ordu ya da dini liderlerden gelecek siyasal bir müdahalenin demokrasi için çok da mühim bir sorun oluşturmayacağı yönündeki kanıdır. Batı demokrasilerinde ise bu tip müdahaleler kesinlikle demokrasi dışı görülmektedir (De Regt, 2013; 43).

Ülke bazında incelemeler ise bölgesel anlamlı genellemelerin yanıltıcı olabileceğini gösterir niteliktedir. Robbins, Arap ayaklanmalarından sonra gençlerin demokrasiye ve siyasal İslam'a bakışlarını irdeleyen makalesinde, Mısırlı gençlerin 4'te 3'ünün demokrasinin en önemli özelliği olarak ekonomik özellikleri sıraladığını belirtmektedir; %33 bunun tüm vatandaşların temel ihtiyaçlarının karşılanması olarak açıklarken, %30 ise zengin ile fakir arasındaki gelir farkının daraltılması olarak açıklamaktadır. Diğer yandan Tunuslu gençler dikkate alındığında ekonomik faktörlerin önemini yitirdiği ve siyasal faktörlerin öne çıktığı görülmektedir. Görüşülen Tunuslu gençlerin %33'ü için demokrasinin en önemli özelliği seçim ile hükümetlerin değiştirilebilmesi olarak açıklanırken, %13 için bu, hükümetleri eleştirme hakkı olarak yorumlanmaktadır (Robbins, 2017; 107).

Vatandaşların demokrasiden beklentileri üzerine yapılacak tartışmalara Shapiro'nun (1996) kural-odaklı ve sonuç-odaklı olmak üzere yaptığı ayırım aydınlatıcı bir teorik çerçeve sağlamaktadır. Shapiro'ya göre demokrasinin iki ana bileşeni vardır. Bunlardan ilki, prosedür ile ilgilidir ve oy verme hakkı, çoğunluğun yönetimi, azınlık hakları gibi özellikleri içerir. İkincisi ise demokratik bir yönetimden elde edilebilecek faydalara odaklanır ve sosyal adalet, ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetlerine adil erişim fırsatı gibi kazanımları içerir. Al Azzawi ve Gouda (2017) Dünya Değerler Araştırması'nın altıncı dalga datasıyla Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında bu bağlamda bir farklılık olup olmadığını incelemiş ve Müslümanların demokrasi anlayışlarında prosedürden ziyade sonuca odaklandıkları sonucuna varmışlardır.

Bu çalışmanın amacı bu tartışmayı daha fazla ülkeyi içine alacak şekilde genişletmek ve bölgesel karşılaştırmalar ile zenginleştirmektir. Burada Dünya Değerler Araştırması kapsamında veri toplanan ülkeler dört kategoriye ayrılacaktır; gelişmiş Batı demokrasileri, Müslüman çoğunluğa sahip Arap olmayan ülkeler, Arap ülkeleri ve diğerleri. Bu çalışmanın amacı bu dört grubu demokraside mühim gördükleri özellikler üzerinden karşılaştırarak farklı bölgelerdeki bireylerin demokrasi anlayışlarının farklı olup olmadığını detaylı bir biçimde ortaya koymaktır. Bu karşılaştırma yalnızca Batı demokrasileri ile Müslüman Dünya'yı kıyaslamak ile kalmayıp, Müslüman Dünya içerisinde Arap çoğunluklu ülkeler ile diğerleri arasında dikkate değer bir farklılık olup olmadığını da ortaya koymaya çalışacaktır.

3. Veri ve Değişkenler

Bu çalışmada kullanılan veriler Dünya Değerler Araştırması'nın altıncı dalgasından alınmıştır. 1980'lerin başında yapılmaya başlanmış olan bu araştırmalar serisinin tamamlanmış en güncel veri seti olan altıncı dalga; 2010-2014 yılları arasında dünyanın çeşitli bölgelerindeki 60 farklı ülkeden 85.000 kişi ile yapılan görüşmelerden elde edilen bilgilerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur (Dünya Değerler Araştırması, 6. Dalga).

Yukarıda belirtildiği üzere bu çalışmanın amacı demokrasinin farklı bireyler tarafından farklı anlamlandırılabilirliğini göstermek, hangi bireyler tarafından demokrasinin hangi özelliklerinin daha elzem görüldüğünü tartışmaktır. Bu tartışma yapılırken iki ana karşılaştırma esas alınmıştır. Bunlardan ilki Müslüman çoğunluklu nüfusa sahip ülkelerde yaşayan bireylerin Batı demokrasilerinde yaşayanlar ile karşılaştırılmasıdır ki bu Müslüman Dünya'nın demokratikleşme yolundaki başarısızlığının sebepleri üzerine yapılan tartışmalara ışık tutacak olması bakımından önemlidir. Diğer ise, yukarıda detaylı bir biçimde ele alındığı üzere Müslüman Dünya içerisindeki çeşitliliği ortaya koymak amacıyla, Arap çoğunluklu ülkeler ile Arap olmayan Müslüman ülkelerin karşılaştırılmasıdır. Bu amaçlar doğrultusunda altıncı dalga Dünya Değerler Araştırması verisine dâhil edilmiş olan 60 ülke 4 gruba ayrılmıştır. Birinci grupta nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman ve Arap olan ülkeler yer almaktadır. İkinci grup ise nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan ancak etnik olarak Arap olmayan ülkelere oluşmaktadır. Bu kategoride Afrika, Orta Asya gibi farklı bölgelerden ülkeler yer almaktadır. Üçüncü grup ülkeler dünyanın en gelişmiş ülkeleri olarak kabul edilen, aynı zamanda demokrasileri de örnek gösterilen ülkelerdir. Son grup ise bu üç kategoriye de dahil olmayan pek çok ülkeyi içeren, en kalabalık kategoridir.

Bu ülkeler birebir bu çalışmanın kapsamı içerisinde olmadıklarından ve bu grup en kalabalık kategori olduğundan bu ülkelerin isimleri tabloda tek tek zikredilmemiştir. Ancak bu grupta yer alan ülkelerin isimleri ilgili sonnotta görülmektedir. Ülke sayılarının yoğunluğundan da anlaşılacağı üzere, bu veri setindeki gözlemlerin büyük çoğunluğu (%61.7) diğer olarak adlandırılan ülkelere gelmektedir. Görüşmecilerin %18.2'si Arap Müslüman ülkelerde, % 9'u Arap olmayan Müslüman ülkelerde, % 11.1'i ise gelişmiş demokrasilerde yaşayan bireylerdir.

Tablo 1. Ülkelerin kategorilere göre ayrılması

Arap Müslüman Ülkeler	Arap olmayan Müslüman ülkeler	Gelişmiş Batı Demokrasileri	Diğer ülkeler ²
Cezayir	Azerbaycan	Avustralya	
Fas	Kazakistan	Almanya	
Filistin	Kırgızistan	Hollanda	
Irak	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	İspanya	
Ürdün	Malezya	İsveç	
Kuveyt	Pakistan	Amerika Birleşik Devletleri	
Lübnan	Türkiye		
Libya	Özbekistan		
Katar			
Tunus			
Mısır			
Yemen			

Farklı kişilerin demokrasiden ne anladıklarını tartışmayı ve karşılaştırmayı hedefleyen bu çalışmada kullanılan değişkenler altıncı dalga Dünya Değerler Araştırması veri setindeki demokrasinin gerekli özelliklerini sıralayan bir dizi sorudur. Arka arkaya sorulan toplam dokuz soruda, demokrasilerin genel olarak önemli olduğu düşünülen özellikleri sıralanmış ve görüşmecilere her birinin demokrasi için ne kadar gerekli olduğunu düşündükleri sorulmuştur. Bu çalışma farklı kategorileri tüm dokuz özellik için de karşılaştıracaktır. Özelliklerin detaylarına geçmeden önce önemli bir metodolojik aşamanın açıklanması gerekmektedir. Altıncı dalga anket formunda görüşmecilerin her bir soru için 1'den 10'a kadar (1 "gerekli değil", 10 "gerekli" olmak üzere) bir skala üzerinde değerlendirme yapmaları istenmektedir. Ancak bu denli detaylı bir skala'yı incelemek, kaldı ki bir de bunun üzerinden bir karşılaştırma gerçekleştirmek son derece karmaşık tablolara ve net olmayan okumalara neden olacaktır. Dolayısıyla pek çok istatistiksel analizde yapıldığı gibi, bu çalışmada da cevap seçenekleri bir araya toplanarak daha az kategoride ele alınmış ve incelenmiştir. Bahsi geçen sorulara 1-2-3 yanıtı verenler bir araya toplanarak "gerekli görmeyenler", 4-5-6 diyenler "ne gerekli ne gereksiz görenler", 7-8-9-10 diyenler ise "gerekli görenler" olarak gruplanmıştır.

Bu çalışmada dikkate alınan değişkenler Dünya Değerler Araştırması'nın altıncı dalgasında V131'den V139'e kadar olan sorulardır. Yukarıda belirtildiği üzere bu sorularda sırasıyla farklı konuların demokrasinin ne derece önemli bir özelliği olduğu görüşmecilere sorulmaktadır. Her bir değişkende hangi özellik üzerinde durulduğu aşağıda listelenmektedir;

- V131'de hükümetlerin zenginini vergilendirmesi ve fakiri maddi olarak desteklemesi
- V132'de dini otoritelerin kanunları yorumlamaları
- V133'de insanların liderlerini özgür seçimler ile belirlemeleri
- V134'de devletten işsizlik yardımı alınması
- V135'de hükümet yetersiz olursa ordunun gücü devralması
- V136'da yurttaşlık haklarının bireyleri devlet baskısına karşı koruması
- V137'de devletin gelir eşitliği sağlaması
- V138'de insanların yöneticilere itaat etmesi
- V139'da kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması

²Bu kategorideki ülkeler; Arjantin, Ermenistan, Beyaz Rusya, Brezilya, Kolombiya, Şili, Çin, Ekvador, Estonya, Gana, Gürcistan, Haiti, Hong Kong, Hindistan, Japonya, Meksika, Yeni Zelanda, Nijerya, Peru, Filipinler, Polonya, Romanya, Rusya, Ruanda, Singapur, Slovenya, Güney Kore, Güney Afrika, Tayvan, Tayland, Trinidad ve Tobago, Ukrayna, Uruguay, Zimbabve'dir.

4. Veri Analizi

Aşağıdaki tablolar incelenirken öncelikle kategorilerin her birini en alt satırdaki toplam değerler ile karşılaştırarak veri setinin genelinden ayrılan bir kategori olup olmadığını görmek, daha sonra da kategorileri kendi arasında kıyaslamak bilgilendirici olacaktır. V131'in incelendiği Tablo 2'ye bakıldığında genelden ciddi bir biçimde ayrılan tek grubun Arap olmayan Müslüman ülkeler olduğunu görüyoruz. Bu ülkelerdeki görüşmecilerin neredeyse %62'si vergilendirme ve fakire maddi desteğin demokrasinin gerekli bir özelliği olduğunu düşünmektedir. Veri setinin geneline bakıldığında ise bu oranın ancak %52 oranında kaldığını görmek mümkündür. Bu bilgi, yukarıda bahsi geçen Müslüman ülkeler için farklı siyasi sistemlerin değerlendirilmesinde ekonomik kriterlerin mühim olduğu görüşünü destekler niteliktedir. Hatta Shapiro'nun teorik çerçevesine dönecek olursak, Müslümanların demokrasi taleplerinde büyük oranda sonuç odaklı oldukları savı (Al Azzawi ve Gouda, 2017) da burada desteklenmektedir. Ancak tablo, daha detaylı bir biçimde, kategorileri kendi aralarında karşılaştırarak incelendiğinde, bu durumun Arap Müslüman ülkelerden ziyade Arap olmayanlar için geçerli olduğu görülmektedir. Arap Müslüman ülkelerde karşılaşılan oran ise gelişmiş demokrasilerde bulunan orana oldukça yakındır. Arap Müslüman ülkelerde görüşülen halkın %53'ü, gelişmiş demokrasilerdeki görüşmecilerin ise %50'si bu özelliğin demokrasi için gerekli olduğunu düşünmektedir. Her iki oran aynı zamanda veri setinin genelinden elde edilen değerle de örtüşmektedir. Bu durum kuşkusuz ki bu iki kategorideki ülkelerde ekonomik durumun Arap olmayan Müslüman ülkelere nazaran daha iyi olması ile açıklanabilir. Ancak bu noktada bu ülkelerdeki ekonomik yapıların birbirinden ciddi biçimde farklı olduğunu vurgulamak gerekir. Gelişmiş demokrasilerde kurumsallaşmış ekonomik yapı bireylere önemli derecede maddi rahatlık/güven sağlarken Arap Müslüman ülkelerde bireylere sağlanan maddi güç doğal kaynaklar bakımından zengin bu ülkelerin yukarıda detaylıca tartışılmış olan rantçı ekonomileri ile ilişkilendirilerek açıklanmalıdır. Batı'nın gelişmiş demokrasilerinde oldukça iyi çalışan bir vergilendirme sistemi ve sosyal devlet anlayışı mevcutken, Arap Müslüman ülkelerde halk devletlerinin zenginliklerinden, kurumsallaşmış bir sistem içerisinde değil, maddi destekler aracılığıyla yararlanmaktadır. Kurumsal olmasa dahi devletin zenginliklerinin halka bu şekilde dağıtılması bu kriteri Arap Müslümanlar için çok gerekli olmaktan çıkarmaktadır. Kişi başı milli gelirin son derece düşük olduğu Arap olmayan Müslüman ülkelerde ise hükümetlerin sağlayacağı maddi destek ve destek sisteminin kurumsallaştırılması halkın daha büyük bir çoğunluğu tarafından demokrasilerin gerekli görülen bir özelliği olarak vurgulanmaktadır.

Tablo 2. Ülke kategorilerinin incelenmesi- vergilendirme ve maddi destek

		v131. Vergilendirme ve maddi destek			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	21.7%	25.0%	53.3%	100%
	Arap olmayan Müslüman	17.1%	21.1%	61.8%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	17.5%	32.4%	50.2%	100%
	Diğer ülkeler	22.7%	27.2%	50.1%	100%
Toplam		21.4%	26.8%	51.8%	100%

Tablo 3. Ülke kategorilerinin incelenmesi- dini otoritelerin kanunları yorumlamaları

		v132. Dini otoritelerin kanunları yorumlamaları			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	30.1%	30.2%	39.6%	100%
	Arap olmayan Müslüman	34.8%	27.5%	37.7%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	75.6%	17.1%	7.3%	100%
	Diğer ülkeler	49.3%	29.7%	21.0%	100%
Toplam		47.5%	28.2%	24.3%	100%

Dini otoritelerin kanunları yorumlamalarına ilişkin bu sorunun seçilen ülke kategorileri arasında ciddi farklılıklar ortaya koyması hiç de şaşırtıcı değildir. Karşılaştırmanın bir tarafında demokratikleşmelerini ve dolayısıyla demokrasi anlayışlarını laiklik üzerine oturtmuş olan Batı'nın gelişmiş demokrasileri, diğer tarafında ise dinin mühim bir sosyal ve siyasal faktör olarak kabul edildiği Müslüman Dünya'nın ülkeleri bulunmaktadır. Yine ilk olarak kategorileri veri setinin geneli ile karşılaştırsak hem Müslüman ülkelerin hem de gelişmiş demokrasilerin genelden ciddi bir biçimde farklılaştığını görebiliriz. Gelişmiş demokrasilerde bunu gerekli bir özellik olarak görmeyenlerin oranı %76'yı bulmuş, gerekli görenler ise ancak %7'de kalmıştır ve bu oran yaklaşık olarak genel ortalamanın 17 puan aşağısındadır. Müslüman ülkelere baktığımızda ise gerekli görmeyenlerin %30 civarında kaldığını, gerekli görenlerin ise tüm görüşmecilerin neredeyse %40'ına karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Bu genel ortalamanın yaklaşık 15 puan üstü demektir. Müslüman ülkeleri kendi aralarında karşılaştırdığımızda ise bu özelliğin Arap Müslümanlar tarafından az bir farkla da olsa daha fazla önemsendiği görülmektedir. Müslüman ülkeler ile gelişmiş demokrasiler arasındaki ciddi farklılığı işaret eden bulgular da desteklemektedir ki Müslüman Dünya'da inşa edilecek demokratik sistemlerin Batı'daki örneklerin tam bir kopyası olması beklenmemelidir. Müslüman Dünya'nın demokrasileri yüksek ihtimalle kendi kültürel ve sosyal özelliklerini ve önceliklerini yansıtan, dolayısıyla da İslam'a ve hatta bu soruda belirtildiği üzere dini otoritelere belli bir rol biçen demokrasiler olacaktır. Koyuncu'nun da belirttiği üzere bu ülkeler için "İslami bir çerçevede demokrasi mümkündür" (2015; 721).

Bu noktada bazı Müslüman ülkelerde, örneğin eski Fransız sömürgesi Tunus ve Cezayir gibi, laikliğin uygulanması bağlamında yaşanan mühim sorunları da göz ardı etmemek gerekir. Bu ülkelerde laiklik devlet eliyle halkın değerlerini ve yaşayış biçimlerini göz ardı eden bir biçimde uygulanmış ve bu durum halkın bir sistem olarak laikliğe tepki duymasına neden olmuştur. Dindarlığı sınırlayan ve kalıplara sokan değil dini özgürlükleri gözetilen bir laiklik ise Müslüman ülkelerde olumlu karşılanmaktadır. Stepan'a atıfla söylemek gerekirse bu ülkelerde devletin dine, dini otoritelerin de devlete tolerans gösterdiği demokratik sistemler inşa edilmesi bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunması bakımından da daha uygun olacaktır (Stepan, 2000).

Tablo 3'e dair tartışmayı sonlandırmadan önce bu toplumların önünde duran önemli bir zorluğu vurgulamak faydalı olacaktır. Müslüman ülkelerde dini otoritelerin kanunları yorumlamasını gerekli görenler ile gerekli görmeyenler oranı olarak birbirine oldukça yakındır. Bu veri bize bu toplumların dini otoritelere biçilecek rol konusunda ayrıştığını ve ancak farklı görüşlerin yaklaşık olarak benzer çoğunluklarla desteklendiğini göstermektedir ki bu da bu meselenin ne şekilde ele alınması gerektiği konusunda ciddi bir zorluğu ortaya koymaktadır. Hangi görüş uygulamaya konulursa konulsun toplumun %30'dan fazlasının tercihi devre dışı kalmış olacaktır ki bu durum kuşkusuz bu toplumlarda demokratikleşmenin önünde ciddi bir zorluk olarak durmaktadır.

Tablo 4. Ülke kategorilerinin incelenmesi- liderlerin özgür seçimler ile belirlenmesi

		v133. Liderlerin özgür seçimler ile belirlenmesi			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	10.7%	18.5%	70.8%	100%
	Arap olmayan Müslüman	8.2%	17.3%	74.5%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	3.0%	10.6%	86.4%	100%
	Diğer ülkeler	8.0%	16.9%	75.1%	100%
Toplam		7.9%	16.5%	75.6%	100%

Demokrasi en minimalist haliyle ele alındığında dahi birincil tanımlayıcı özellik olarak liderlerin özgür seçimler ile göreve gelmeleri sayılmaktadır. Yöneticilere karşı halkı güçlendiren bu özelliğin tüm kategorilerde oldukça yüksek oranlarda gerekli görülüyor olması da şaşırtıcı değildir. Veri setinin tamamına bakıldığında tüm görüşmecilerin %76'sının liderlerin seçim ile göreve gelmelerinin gerekli olduğunu düşündüklerini görüyoruz. Bu sayı gelişmiş demokrasilerde daha da artarak %86'yı buluyor. En düşük oran ise dünyanın demokrasi açığı en büyük olan bölgesi olarak kabul edilen Arap Müslüman ülkelere geliyor ve buradaki görüşmecilerin ancak %71'i bunun gerekli bir özellik olduğunu söylüyor. Görece düşük olduğunu gördüğümüz bu değer yine de önemli bir orana (her 10 kişiden 7'si) işaret ettiğini ve bu kategorideki görüşmecilerin başka hiçbir özelliği bu denli yüksek oranlarda gerekli görmediklerini de belirtmek gerekir. Ayrıca unutulmamalıdır ki bu kategorideki ülkelerin halkları yöneticilerini özgür seçimler ile belirleme taleplerini 2010 yılı sonlarında başlayan ayaklanmalarla açıkça göstermişlerdi. Ancak Mısır'daki değişimin ordu tarafından kanlı bir biçimde bastırılması, Suriye ve Libya'da sürecin iç savaş ile sonuçlanması gibi olumsuz örnekler, bu bireylerin özgür seçimlere olan inancını zayıflatmış, onları baskıcı rejimler yıkılsa bile demokratik uygulamalara kolay geçilemediği yönünde etkilemiş olabilir.

Tablo 5. Ülke kategorilerinin incelenmesi- işsizlik yardımı

		v134. İşsizlik yardımı			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	16.7%	25.8%	57.5%	100%
	Arap olmayan Müslüman	11.8%	22.0%	66.2%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	11.1%	25.6%	63.3%	100%
	Diğer ülkeler	12.9%	25.6%	61.6%	100%
Toplam		13.3%	25.3%	61.5%	100%

Bu özellik bağlamında yapılan karşılaştırmada kategoriler arasında kayda değer bir farklılık gözlemlenmemektedir. Tüm veri setinin ortalaması ile kıyaslandığında Arap olmayan Müslümanlar içerisinde bu özelliğin gerekli görülme oranının bir nebze yüksek, Arap Müslüman ülkelere gelen görüşmeciler arasında ise bir nebze düşük olduğu söylenebilir. Batı demokrasilerinde yaşayan görüşmecilerin %63'ü devlet tarafından yapılacak işsizlik yardımının demokrasinin gerekli bir özelliği olduğunu düşünürken, Arap

olmayan Müslümanlar arasında bu oran %66 olarak bulunmaktadır. En ilginç bulgu ise Arap Müslüman ülkelerde yaşayan görüşmecilerden gelmektedir. Bu grup içerisinde işsizlik yardımını gerekli bir özellik olarak görenlerin oranı %58'dir ve tüm veri setindeki en düşük oran bu kategoride gözlemlenmektedir. Bu farkın yorumlanmasında bir kez daha bahsi geçen ülkelerin genel ekonomik durumlarının göz önünde bulundurulması doğru olacaktır. Maddi olarak kendilerini güvencede hissetmeyen Arap olmayan Müslüman ülkelerdeki görüşmeciler ile rantçı devlet tarafından sağlanan sosyal hizmetlerden yararlanan Arap ülkelerinin vatandaşları devlet tarafından sağlanacak işsizlik yardımını aynı önemde görmemektedir. Bir diğer ilginç bulgu ise Batı'nın ekonomik olarak gelişmiş ülkelerinde yaşayan bireylerin bile Arap Müslümanlardan daha yüksek oranlarda bu özelliği gerekli görmeleridir. Bu noktada da kuşkusuz Batı'daki hâkim devlet-vatandaş ilişkisi anlayışının rolü büyüktür. Yukarıda daha detaylı belirtildiği üzere Batı demokrasilerindeki yaygın kanı, ödenen vergilerin karşılığı olarak belli hizmetlerin devlet tarafından karşılanması gerektiğidir.

Tablo 6. Ülke kategorilerinin incelenmesi- ordunun gücü devralması

		v135. Ordunun gücü devralması			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	34.3%	29.7%	36.0%	100%
	Arap olmayan Müslüman	32.8%	28.4%	38.7%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	67.6%	20.6%	11.9%	100%
	Diğer ülkeler	44.2%	27.2%	28.6%	100%
Toplam		44.2%	27.0%	28.8%	100%

Bir üstteki değişkenin aksine, hükümetler yetersiz olduğu zaman ordunun gücü devralması demokrasi tanımında farklı kategorileri ayrıştıran önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu değişkene bakıldığında kategoriler arasında çok ciddi farklılıklar gözlenmektedir. Hükümetlerin yetersiz olduğu noktada ordunun gücü ve yani yönetimi devralması gelişmiş demokrasilerde yaşayan görüşmecilerin % 68'i tarafından gerekli bir özellik olarak görülmezken, aynı durum Müslüman ülkeler için geçerli değildir. Gelişmiş demokrasilerde bunun gerekli bir özellik olduğunu düşünenler görüşülenlerin ancak %12'si iken, Müslüman ülkelerde bu oran neredeyse %40'lara yaklaşmaktadır. Veri setinin genel ortalaması ile kıyaslandığında gerekli diyenlerin oranı gelişmiş demokrasilerde ortalamadan 17 puan düşük, Müslüman ülkelerde ise ortalamadan 7 ila 10 puan yüksek gözükmektedir. Bu bulguyu Müslüman ülkelerde inşa edilecek demokratik rejimlerin Batı'yı tam da kopyalamayan, kendine has dinamiklere sahip siyasal sistemler olacağına bir işaret olarak okumak yanlış olmayacaktır.

Kuşkusuz bu noktada, Müslüman ülkelerdeki görüşmecilerin ordunun gücü devralabilmesini neden önemli gördüklerini de anlamaya çalışmakta fayda vardır. Literatürde sıkça sözü edildiği üzere, demokratikleşme yolunda Müslüman Dünya'da demokrasi isteklerinin kafalarını kurcalayan en önemli meselelerden biri, özgür ve adil seçimlerin genellikle İslamcı parti ve grupların başarısı ile sonuçlanıyor olmasıdır. Arap ayaklanmalarından sonra Mısır ve Tunus'ta gerçekleştirilen seçimler de aynen bu şekilde sonuçlanmıştır. İslamcı partilerin seçimle gelseler dahi baskıcı, otoriter bir tutum takınacakları korkusu bölgedeki daha liberal ve seküler vatandaşlar için demokratikleşmenin mühim bir riski olarak algılanagelmıştır. Dahası Batılı güçler de çok kez bölgedeki diktatörler tarafından, kendilerinin gücü kaybetmeleri halinde yönetimin İslamcı partilerin eline geçeceği ve dolayısıyla Batı'nın bölge ile ilişkilerinin zora gireceği yönünde uyarılmış, daha açık ifade etmek gerekirse tehdit edilmişlerdir (İbrahim, 2007; 9). Bu tabloda açıkça görünen, Müslüman Dünya'da ordunun bir tür emniyet supabı olarak görüldüğüne dair bulguyu yukarıdaki bilgiler ışığında değerlendirmek gerekir. Ancak tam da bu noktada dikkat çekilmesi

gereken bir başka husus ise Batı'nın kendisi için gerekli gördüğü birtakım kriterleri diğer bölgeler söz konusu olduğunda o denli ciddiye almıyor olmasıdır. Daha açık ifade etmek gerekirse gelişmiş demokrasilere sahip Batı'nın, kendi sınırlarında otoriter tutumlara ve kurumlara tahammül göstermezken, Müslüman Dünya'da yer yer baskıcı liderler ile sıkı ilişkiler kurabildiği, hatta bu ülkelerde askeri müdahaleleri meşru gördüğü ve hatta desteklediği gerçektir.

Tablo 7. Ülke kategorilerinin incelenmesi- devlet baskısına karşı yurttaşlık hakları

		v136. Yurttaşlık hakları			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke kategorileri	Arap Müslüman	11.3%	25.9%	62.8%	100%
	Arap olmayan Müslüman	10.5%	23.7%	65.8%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	4.9%	18.7%	76.4%	100%
	Diğer ülkeler	9.9%	24.7%	65.4%	100%
Toplam		9.6%	24.1%	66.2%	100%

Veri setinde v136 değişken numarası ile sorulmuş, halkı devlet baskısından koruyan sivil haklarını ele alan, bu faktör, gelişmiş demokratik sistemlerin en çok vurgulanan özelliklerinden biridir. Seçim demokrasileri, ancak adil ve özgür seçimler gibi birincil ve görece basit özellikleri sağlamakta iken insan hakları, cinsiyet eşitliği, özgür sivil toplum ve medya gibi daha üst düzey beklentiler yönünden eksik kalmaktadır. Bahsi geçen gelişmiş özelliklere sahip sistemler ise literatürde liberal demokrasi olarak adlandırılmaktadır ve dünya çapında bir inceleme yapıldığında ancak Batı'nın en gelişmiş demokrasi modelleri bu seviyeye ulaşmış gözükmektedir (Zakaria, 1997).

Her türlü eşitsizliği reddeden ve hangi demografik özelliklere sahip olursa olsun tüm bireylerin kendilerini ifade etme hakkı, oy verme hakkı, yer değiştirme hakkı, örgütlenme hakkı, adil yargılanma hakkı gibi haklara sahip olması gerektiğini savunan sivil haklar, gelişmiş demokrasilerin olmazsa olmaz bir boyutudur. Tablo 7 göstermektedir ki dünyanın hangi bölgesinde olursa olsun görüşülen bireylerin %60'dan fazlası bunun demokrasinin gerekli bir özelliği olduğunu düşünmektedir. Bu bulgu, dünyanın farklı bölgelerindeki bireylerin yarısından fazlasının genel anlamıyla seçim demokrasisi ile yetinmeyip liberal demokrasilerin gelişmiş özelliklerini talep etmekte olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Bölgeler arası kıyaslama yapıldığında ise gelişmiş demokrasilerde, beklendiği üzere, bu özelliği gerekli görenlerin oranı diğer tüm bölgelerde gözlemlenen oranların en az 10 puan üzerindedir. Çok önemli bir farklılık ortaya çıkmamış olmakla birlikte en düşük gerekli görme oranı ise Arap Müslüman ülkelerden gelmektedir. Bölgenin şartları göz önüne alındığında bu bulgunun da şaşırtıcı bulunmaması gerekir. Bölge henüz demokratikleşme yolunda en basit adımları bile atamamışken ve sosyo-ekonomik boyutta ciddi birtakım sorunlar ile boğuşmaktayken –örneğin işsizlik ve gelir dağılımı adaletsizliği- görece lüks sayılabilecek bu boyutun gelişmiş demokrasilerde olduğu kadar destek bulmasını beklemek gerçekçi görünmemektedir. Bu noktada, Inglehart ve Welzel'in (2005) bu değerlerin ve dolayısıyla liberal demokrasinin ancak fiziksel ve iktisadi olarak güvenliğini garanti etmiş toplumlarda yeşerebileceğini gösteren çalışmalarına atıf yapmak mümkündür.

Tablo 8. Ülke kategorilerinin incelenmesi- devletin gelir eşitliğini sağlaması

		v137. Devletin gelir eşitliğini sağlaması			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	22.7%	28.5%	48.8%	100%
	Arap olmayan Müslüman	12.7%	25.3%	62.0%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	38.8%	32.0%	29.1%	100%
	Diğer ülkeler	23.4%	29.5%	47.1%	100%
Toplam		24.0%	29.2%	46.8%	100%

Tablo 8’de ele alınan değişken -devletin toplumda gelir eşitliğini sağlaması- ekonomik durumu, ama daha da önemlisi ekonomik adaleti ele alması bakımından önemli ve ayrıştırıcıdır. Yukarıda tartışıldığı üzere MENA’da hâkim otoriter rejimlerin en önemli sorunlarından biri gelir dağılımındaki adaletsizliktir. Bu şartlar altında, bu faktörün, bu ülkelerde yaşayan görüşmecilerin çoğunluğu tarafından gerekli görülmesini beklemek gerekir. Tablodaki oranlar dikkatle incelendiğinde ise bu beklentinin Arap olmayan Müslüman ülkeler tarafından karşılandığını ancak Arap Müslüman ülkelerdeki görüşmecilerin tüm veri setinden pek de farklılaşmadığı görülmektedir. Arap Müslüman ülkelerdeki oran genel ortalamanın yalnızca 2 puan üzerindedir. Tüm veri seti ortalamasında görüşmecilerin % 47’si bu faktörü gerekli olarak değerlendirirken Arap olmayan Müslüman ülkelerde bu oran % 62 olarak gözükmektedir.

Bu tabloda dikkat çeken iki ilginç bulgu mevcuttur. Bunlardan ilki bu faktörün Arap Müslüman ülkelerde yüksek oranlarda gerekli görülmemesidir ki bunu yine bu ülkelerdeki rantçı devlet işleyişine ve dolayısıyla gelir eşitsizliğinin mağduru olsalar dahi devlet hizmetlerinden ücretsiz yararlanabilen halkların bu durumdan çok da şikayetçi olmamalarına bağlamak mümkündür. İkinci ilginç bulgu ise gelişmiş demokrasilerde yapılan görüşmelerin ancak %29’unda görüşmecilerin bu özelliği gerekli gördüklerini söylemeleridir. Bu bulguyu iki sebebe bağlamak mümkündür; bunlardan ilki bu ülkelerde yerleşmiş güçlü kapitalist anlayış ve buna bağlı olarak gelişen serbest piyasa fikri, diğeri ise bu ülkelerde yaşayan görüşmecilerin genel anlamıyla diğer bölgelerdekilere kıyasla daha müreffeh bir hayat sürüyor olmalarıdır. Buna paralel olarak, Arap olmayan Müslüman ülkelerde çıkan, gelişmiş demokrasilerdeki oranı ikiye katlayan oran ise bu ülkelerde yaşanan ekonomik güçlüklerle işaret etmektedir. Buna benzer derecede yüksek bir oranın Arap Müslüman ülkelerde görülmemesi ise daha önce de bahsedildiği üzere bu ülkelerde var olan doğal kaynak zenginliğine ve bu sayede vatandaşlara sağlanabilen hizmetlere bağlanabilir.

Tablo 9. Ülke kategorilerinin incelenmesi- insanların yöneticilere itaat etmesi

		v138. İnsanların yöneticilere itaat etmesi			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	17.6%	28.5%	54.0%	100%
	Arap olmayan Müslüman	15.7%	22.5%	61.9%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	43.3%	31.5%	25.2%	100%
	Diğer ülkeler	22.7%	30.9%	46.4%	100%
Toplam		23.4%	29.7%	46.9%	100%

Tablo 9'da ele alınan özellik de yine bölgeler arası farklılıkları yansıtmaması bakımından önemlidir. Veri setinde v139 koduyla sorulan soruda insanların yöneticilere itaat etmesinin demokrasinin ne derece gerekli bir özelliği olduğu görüşmecilere sorulmuştur. Tüm görüşmecilerin %47'si bu özelliği gerekli olarak değerlendirirken bu oran gelişmiş demokrasilerde %25'e kadar düşmektedir. Bu bulgu kuşkusuz ki gelişmiş demokrasilerdeki hâkim anlayışa göre vatandaş ile yöneticiler arasındaki ilişkinin itaat değil de aksine sorgulama, denetleme, eleştirme üzerine kurulu olması gerektiği ile ilgilidir. Müslüman dünyadan toplanan bilgiler dikkate alındığında ise bu oranın Arap çoğunluklu ülkelerde %54'e, Arap çoğunluklu olmayanlarda ise %62'ye kadar çıktığı görülmektedir. Bu bölgede yaşayan bireyler için yöneticilere itaat kabul edilemeyecek bir olgu değildir. Kaldı ki bu soruda bahsi geçen yöneticiler demokratik seçimler ile başa gelmiş olmanın sağladığı meşruiyete sahip olan kişilerdir. Yöneticilere itaate ilişkin bu anlayış farkını da yukarıda tartışılmış olan liberal demokrasi - seçim demokrasisi farkına bağlamak yanlış olmayacaktır. Yöneticilere itaat etmektense onları sorgulamak ve eleştirmek, tanım gereği, seçimlerin ötesinde görece yüksek beklentileri beraberinde getiren liberal demokrasilerin önemli bir unsuru olarak kabul edilmektedir.

Tablo 10. Ülke kategorilerinin incelenmesi- kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması

		v139. Cinsiyet eşitliği			
		Gerekli görmeyenler	Ne gerekli ne gereksiz görenler	Gerekli görenler	Toplam
Ülke Kategorileri	Arap Müslüman	16.4%	27.2%	56.5%	100%
	Arap olmayan Müslüman	6.9%	18.9%	74.1%	100%
	Gelişmiş Demokrasiler	2.9%	9.1%	88.0%	100%
	Diğer ülkeler	7.4%	18.6%	74.0%	100%
Toplam		8.5%	19.1%	72.5%	100%

Kadınlar ile erkeklerin eşit haklara sahip olmasının demokrasinin gerekli bir özelliği olduğunu düşünenlerin oranları karşılaştırıldığında en çarpıcı verinin Arap Müslüman ülkelere geldiğini söylemek yanlış olmaz. Arap olmayan Müslümanlar çok az bir farkla da olsa tüm veri setinin ortalamasının üzerinde bir oranla bu özelliği gerekli bulurken – sırası ile %74 ve %73-, Arap Müslüman ülkelere elde edilen veri bu oranların oldukça altında kalmaktadır. Bu bölgedeki görüşmecilerin ancak %57'si bu özelliği önemli olarak değerlendirmektedir. Diğer kayda değer bulgu ise gelişmiş demokrasilerden gelmektedir. Bu bölgedeki görüşmecilerin %88'i bu özelliği demokrasiler için önemli görmektedir.

Kuşkusuz bu farklılığı yorumlamak adına ilk aklı gelen teorik tartışma cinsiyet eşitliğinin de liberal demokrasinin önemli bir gerekliliği olduğudur. Bu durumda bu özelliğin gelişmiş demokrasilerde çok önemsenmesi ve seçim demokrasisini bile yerleştirememiş olan Arap Müslüman ülkelere görüşmecilerin neredeyse yarısı tarafından çok da önemli görülmemesini anlamak güç değildir. Ancak bu noktada veri setinin genel ortalamasını yakalamış hatta az bir oranla da olsa geçmiş olan Arap olmayan Müslüman ülkelerin durumuna da bu bakımdan dikkat çekmek gerekir. İki farklı Müslüman kategori arasındaki bu fark kayda değerdir ve literatürdeki demokratikleşme bağlamında istisna olan Müslüman ülkelere değil Arap çoğunluklu Müslüman ülkelere tezini (Minkenberg, 2007) destekler niteliktedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu çalışmalarda, bahsi geçen bölgesel farklılığın -Arap ve Arap olmayan- demokrasi açığını açıklamak bakımından dini kimlikten -Müslüman ve Müslüman olmayan- daha etkili olduğu gösterilmektedir.

5. Sonuç

Müslüman Dünya'daki demokrasi açığını irdeleyen ve bu açığın altında yatan faktörleri tartışan geniş literatürün, çok çeşitli faktörlere odaklandıktan sonra, son yıllarda başlattığı yeni tartışma demokrasiden ne anlaşıldığı üzerine yoğunlaşmaktadır. Zira yapılan anket çalışmaları göstermektedir ki Müslüman

Dünya'daki bireyler de demokrasi konusunda Batı'dakiler kadar isteklidir ve onlara göre de demokrasi mevcut siyasal sistemler içerisindeki en iyi alternatiftir. Ancak bu ülkelerde demokratikleşme yönünde önemli adımlar atılmamaktadır. Bu çalışma da bahsi geçen tartışmaya atıfla demokrasinin gerekli görülen özellikleri üzerine bir karşılaştırma yapmakta ve Batı'da ve Müslüman Dünya'da hangi özelliklerin daha gerekli görüldüğünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Dahası, bu çalışmada, literatürde sıklıkla bahsedilen Müslüman Dünya'nın heterojenliği de dikkate alınmış, Müslüman Dünya ülkeleri de Arap olanlar ve olmayanlar olarak iki kategoride ele alınmıştır.

Bulgular, bahsi geçen tüm bu gruplandırmaların gerekli ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Belli özelliklerin analizinde Batı demokrasileri ile Müslüman Dünya'da ortaya çıkan oldukça farklı değerler göstermektedir ki dünyanın bu iki bölgesinde demokrasi farklı şekillerde anlaşılmaktadır. Batı demokrasilerinde dini otoritelerin kanunları yorumlaması, gerektiğinde ordunun gücü devralması, yöneticilere itaat edilmesi, gerekli görülmesi bir yana yüksek oranlarda kabul bile edilemezken, Müslüman Dünya'da bunlar bireylerin neredeyse yarısı için gerekli özellikler olarak ortaya çıkabilmektedir. Tüm bu bulgular, metin içerisinde atıf yapılan "liberal demokrasi – seçim demokrasisi" ayrımının bu iki bölge arasındaki farkları anlamlandırmada ne derece önemli olduğunu göz önüne sermektedir. Batı demokrasileri demokrasilerin yalnızca seçilmiş liderler ile açıklandığı minimal anlayışın çok ötesine geçmiş, dini otoriteler ya da ordu gibi siyaset dışı aktörlerin etki alanlarının sınırlandırılmasını ve yönetici vatandaş ilişkisinin itaat değil sorgulama, denetleme üzerine kurulmasını içselleştirmiş bulunmaktadır.

Ekonomik içerikli -zenginlik vergilendirilmesi ve fakire yardım edilmesi, gelir eşitliği sağlanması gibi-faktörler göz önüne alındığında ise bunların genellikle Müslüman Dünya'da yaşayan bireyler için daha mühim olduğunu görmek mümkündür. Ancak, tam da bu noktada Müslüman Dünya içerisinde yapılan Arap – Arap olmayan farkının da ne derece yerinde ve gerekli olduğu görülmektedir. Rakamlar göstermektedir ki doğal kaynak zengini Arap ülkelerin vatandaşları bu zenginlikten faydalanabildikleri için bu kriterleri o kadar önemli görmezken, ekonomik olarak zor koşullarda yaşamakta olan Arap olmayan Müslüman ülkelerin vatandaşları için bunlar son derece gerekli özelliklerdir. Bu sonuçlara dayanarak, Müslüman bireylerin ama daha da net bir biçimde Arap olmayan Müslüman bireylerin demokrasiye sonuç odaklı baktıkları ve demokrasinin ordunun siyaset dışı tutulması gibi özelliklerindense, gelir eşitliği sağlanması ya da kadın ve erkeklere eşit haklar verilmesi gibi yaşam şartlarını daha doğrudan etkileyecek özelliklerine daha fazla önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, Arap Müslümanların Arap olmayan Müslümanlardan daha yüksek oranlarda gerekli gördüğü tek özellik dini otoritelerin kanunları yorumlamalarıdır. Bunun dışında, liderlerin özgür seçimler ile belirlenmesi gibi, kural odaklı faktörlerde de Arap Müslümanlar daha yüksek değerler ortaya koymamaktadır.

Tüm bu bulgular göz önüne alındığında, yukarıdaki analizler ışığında birkaç mühim sonuç ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki Batı'daki demokrasi anlayışının, yani gelişmiş liberal demokrasi anlayışının, henüz Müslüman Dünya'da yayılmamış olduğudur ki bu da bu ülkelerdeki hâkim siyasal ve ekonomik koşullar göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir. Kaldı ki dini otoritelerin kanunları yorumlaması üzerine sorulan soruya verilen yanıtların da gösterdiği üzere belki de bu bölgeler arasındaki kültürel değerlere bağlı farklılıklar göz önünde bulundurulmalı ve Müslüman Dünya'nın Batı'daki demokrasi modelini aynen taklit etmesi beklenmemelidir. İkincisi, Müslüman Dünya içerisindeki farklılığın önemidir ki Arap Müslüman ülkeler ile Arap olmayan Müslüman ülkelerin arasındaki bilhassa ekonomik farklılıklar dikkate alınarak bu bölgeleri ayrı ayrı değerlendirmek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla, özellikle güncel tartışmalarda ve medyada yapılan mühim bir hatayı, yani Orta Doğu'yu Müslüman Dünya olarak genelleme yanlısını önlemek gereklidir. Konu üzerine yapılacak gelecek çalışmaların da bu bulgular ışığında, Müslüman Dünya'nın farklı bölgelerinde ne tip demokratik modeller inşa edilebileceğine odaklanmaları yerinde olacaktır.

Kaynakça

AlAzzawi, S. ve Gouda, M. (2017). How Muslims Understand Democracy: An Empirical Investigation. *SSRN Papers*, [Online] Available at: <<https://ssrn.com/abstract=2898029>>, [Erişim tarihi: 25.09.2018].

Almond, Gabriel ve Verba, Sydney. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, Sage, 1963.

- Alvaredo, F. *vd.* (2018). World Inequality Report 2018. [Online] Available at: <<https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>>, [Erişim tarihi: 25.08.2018].
- Armstrong, Karen. Islam: A Short History. New York, Modern Library, 2000.
- Bilgili, N. Ç. (2015). “Religiosity and Support for Democracy: A Contribution to the Compatibility Debate Through a Comparative Perspective”, in Religion and Representation: Islam and Democracy. eds. I. Mattson, P. Nesbitt-Larking & N. Tahir, UK, Cambridge Scholars Publishing, s. 263-291.
- Bratton, M. (2003). “Briefing: Islam, Democracy and Public Opinion in Africa”, African Affairs, 102 (408): 493-501.
- Dalton, R. J., Shin, D. C. ve Jou, W. (2007). “Understanding Democracy: Data from Unlikely Places”, Journal of Democracy, 18 (4): 142-156.
- De Regt, S. (2013). “Arabs Want Democracy, but What Kind?”, Advances in Applied Sociology, 3 (1): 37-46.
- Diamond, L. (2011). “A Fourth Wave or False Start?”, *Foreign Affairs*, [Online] Available at: <http://jmhinternational.com/news/news/selectednews/files/2011/05/20110522_ForeignAffairs_AFo urthWaveOrFalseStart.pdf>, [Erişim tarihi: 10.10.2018].
- Dünya Değerler Araştırması, 6. Dalga, [Online] Available at: <<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>>, [Erişim tarihi: 25.09.2018].
- Gibson, J. L., Duch, R. M. ve Tedin, K. L. (1992). “Democratic Values and the Transformation of the Soviet Union”, The Journal of Politics, 54 (2): 329-371.
- GDP per capita, current prices, IMF DataMapper, [Online] Available at: <<https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD>>, [Erişim tarihi: 20.09.2018].
- Heffner, Robert William. Civil Islam: Muslims and Democratization in Indonesia, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Howard, Philip ve Hussain, Muzamil. Democracy’s Fourth Wave?: Digital Media and the Arab Spring, New York, Oxford University Press, 2013.
- Huntington, Samuel Phillips. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, Norman, University of Oklahoma Press, 1991.
- Huntington, Samuel Phillips. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York, Simon and Schuster, 1996.
- Ibrahim, S. E. (2007). “Toward Muslim Democracies”, Journal of Democracy, 18 (2): 5-13.
- Inglehart, Ronald. ve Welzel, Christian. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence, New York, Cambridge University Press, 2005.
- Jamal A. A. ve Tessler, M. A. (2008). “Attitudes in the Arab World”, Journal of Democracy, 19 (1): 97-110.
- Koyuncu, A. A. (2015). “Dört Farklı Perspektiften İslam Demokrasi Tartışmaları”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4(3): 705-727.
- Kurubaş, E. (2011). “Arap Dünyasında Otoriter Rejimler ve Devrim Dalgası: Değişim Mümkün Mü?”, ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 1, s. 101-128.
- Lakoff, S. A. (2004). “The Reality of Muslim Exceptionalism”, Journal of Democracy, 15 (4): 133-139.
- Lewis, B. (1996). “Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview”, Journal of Democracy, 7 (2): 52-63.
- Lewis, B. (2005). “Freedom and Justice in the Modern Middle East”, Foreign Affairs, 84 (3): 36-51.
- Middle East & North Africa Fact Sheet, *The World Bank*, [Online] Available at: <<http://go.worldbank.org/GI3KGT0000>>, [Erişim tarihi: 12.09.2018].
- Minkenberg, M. (2007). “Democracy and Religion: Theoretical and Empirical Observations on the Relationship between Christianity, Islam and Liberal Democracy”, Journal of Ethnic & Migration Studies, 33 (6): 887-909.
- Moore, Barrington. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Boston, Beacon Press, 1966.
- Nasr, V. (2005). “The Rise of Muslim Democracy”, Journal of Democracy, 16 (2): 13-27.

- Olimat, M. (2011). *"The Fourth Wave: Revolution and Democratization in the Arab Middle East"*, Journal of International Women's Studies, 12 (3): 1-6.
- Orhan, D. D. (2013). *"Orta Doğu'nun Krizi: Arap Baharı ve Demokrasi'nin Geleceği"*, Atılım Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (1-2): 17-29.
- Özdemir, G. (2017). *"Demokratikleşme Kavramı Bağlamında Arap Demokratikleşmesine İlişkin Bir Değerlendirme"*, TESAM Akademi, 4 (1): 9-54.
- Robbins, M. (2017). *"Youth, Religion and Democracy After the Arab Uprisings: Evidence from the Arab Barometer"*, The Muslim World, 107 (1): 100-126.
- Ross, M. L. (2001). *"Does Oil Hinder Democracy?"*, World Politics, 53 (3): 325-361.
- Shapiro, Ian. Democracy's Place, New York, Cornell University Press, 1996.
- Smith, B. (2004). *"Oil Wealth and Regime Survival in the Developing World, 1960-1999"*, American Journal of Political Science, 48 (2): 232-246.
- Stepan, A. (2000). *"Religion, Democracy, and the 'Twin Tolerations'"*, Journal of Democracy, 11 (4): 37-57.
- Stepan, A. ve Robertson, G. (2003). *"An 'Arab' more than 'Muslim' Electoral Gap?"*, Journal of Democracy, 14 (3): 30-44.
- Tessler M. A. ve Gao, E. (2005). *"Gauging Arab Support for Democracy"*, Journal of Democracy, 16 (3): 83-97.
- Yılmaz, S. (2010). *"Orta Doğu'ya Demokrasiyi Getirmek"*, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 3 (5): 63-82.
- Zakaria, F. (1997). *"The Rise of Illiberal Democracy"*, Foreign Affairs, 76 (6): 22-43.